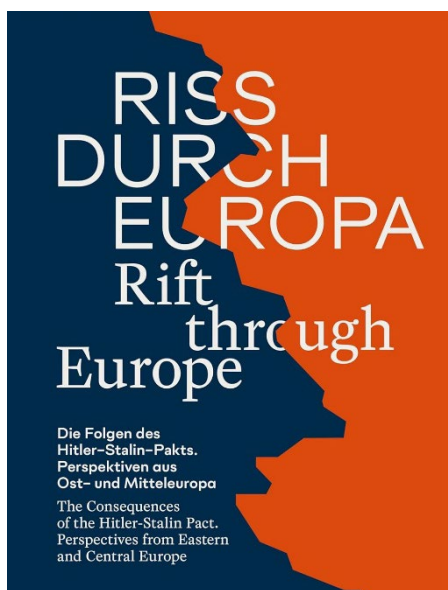

BOOK REVIEWS / RECENZII

https://doi.org/10.37710/plural.v13i2_9

Anke Hilbrenner, Christoph Meißner, Jörg Morré (eds.),
Riss durch Europa. Die Folgen des Hitler-Stalin-Pakts. Perspektiven aus Ostmitteleuropa / Rift through Europe. The Consequences of the Hitler-Stalin Pact. Perspectives from East-Central Europe. Göttingen: Wallstein Verlag, 2024, 296 pp.
ISBN 978-3-8353-5781-5

Volumul colectiv coordonat de Anke Hilbrenner, Christoph Meißner și Jörg Morré își propune o analiză comparativă a consecințelor Pactului Hitler-Stalin în Europa Centrală și de Est, combinând abordări de istorie politică, istorie a

memoriei și studii regionale. Demersul colectiv este de a aduce în prim-plan perspectivele regiunilor afectate direct de pact, corectând astfel dezechilibrele persistente din narațiunea occidentală. Structura volumului este una tematic-comparativă: capitole teoretice introductive sunt urmate de studii de caz naționale, care variază semnificativ ca metodă, profunzime și focalizare.

INTRODUCERE

Anke Hilbrenner, Christoph Meißner, Jörg Morré, „Riss durch Europa. Die Folgen des Hitler-Stalin-Pakts – Eine Einleitung” / “Rift Through Europe: The Consequences of the Hitler-Stalin Pact – An Introduction” (p. 6–17).

Introducerea stabilește cadrul conceptual al volumului, interpretând Pactul Hitler-Stalin drept o ruptură structurală care a fragmentat Europa nu doar din punct de vedere geopolitic, ci și în planul memoriei istorice. Unul dintre punctele forte ale acestui text introductiv îl constituie accentul pus pe asimetria memoriei pactului: pentru Europa Occidentală, acordul din august 1939 rămâne, în mare măsură, un episod secundar al preambulului celui de-al Doilea Război Mondial, în timp ce pentru Europa Centrală și de Est el marchează începutul unei traume istorice de lungă durată, cu efecte persistente asupra statalității, identității și culturilor politice regionale.

Din perspectivă metodologică, introducerea reușește să formuleze clar ideea de fractură memorială și să propună o articulare coerentă între istoria politică

și abordările specifice *memory studies* (studii ale memoriei). Editorii integrează pactul într-un cadru interpretativ care leagă trecutul de prezent, asociindu-l cu teme contemporane precum suveranitatea, legitimitatea statală și disputele asupra memoriei politice în Europa de astăzi. Această deschidere către problematica actuală constituie un câștig important al textului, oferind volumului o relevanță ce depășește strict analiza istorică.

În același timp, introducerea rămâne, în bună măsură, programatică, mai degrabă decât analitică. Concepte-cheie precum „Europa de Est”, „consecințe” sau „memorie” sunt utilizate într-un sens larg, fără a fi supuse unei definiri riguroase sau unei delimitări conceptuale explicite. De asemenea, dimensiunea socială a Pactului Hitler-Stalin – experiențele cotidiene ale populațiilor afectate, mecanismele de adaptare sau rezistență – este aproape absentă. Această lacună creează o anumită tensiune între cadrul teoretic propus și unele capitole empirice ale volumului, care ar fi beneficiat de o ancorare mai precisă în problematica socială a consecințelor pactului.

COMEMORAREA DIVIZATĂ

Ana Milošević, „Die Entkolonisierung der europäischen Erinnerung an den Molotow-Ribbentrop-Pakt?” / “Decolonising European Memory of the Molotov-Ribbentrop Pact?” (p. 18–39).

Contribuția Anei Milošević se remarcă prin rafinamentul său teoretic și prin integrarea sistematică a literaturii recente din domeniul *memory studies*, *memory regimes* și *mnemonic inequality*, analizând Pactul Hitler-Stalin ca obiect al negocierilor și tensiunilor din cadrul memoriei europene. Capitolul se poziționează explicit în zona teoretică a volumului, propunând o lectură a pactului nu atât ca eveniment istoric în sine, cât ca reper simbolic disputat în procesele de construire a unei memorii europene comune.

Un element deosebit de reușit îl constituie formularea conceptului de „decolonizare a memoriei”, aplicat Pactului Hitler-Stalin. Autoarea argumentează convingător că pactul a fost mult timp „externalizat” din memoria occidentală dominantă, fiind perceput drept o problemă regională, specific est-europeană, și nu ca un eveniment constitutiv pentru istoria politică a întregului continent. În această cheie interpretativă, Milošević evidențiază dezechilibrele de putere care structurează câmpul memoriei europene, arătând cum experiențele est-europene ale ocupației, anexării și violenței au fost marginalizate sau subordonate narațiunilor occidentale despre război și totalitarism.

Din punct de vedere critic, capitolul nu este ancorat unei abordări empirice sistematice. Analiza se sprijină predominant pe aspecte teoretice, fără a dezvolta studii de caz comparative consistente. Capitolul ar fi câștigat considerabil în forță explicativă dacă ar fi analizat comparativ două sau trei contexte naționale concrete – de pildă statele baltice și Polonia – pentru a ilustra modul diferit în care memoria pactului este negociată și instituționalizată. În forma actuală, textul funcționează

mai degrabă ca un „cadru de lectură” conceptual pentru volumele și studiile de caz care urmează, decât ca o analiză istorică propriu-zisă, bazată pe material empiric extensiv.

PACTUL

Claudia Weber, „Der Hitler-Stalin-Pakt. Eine europäische Geschichte” / “The Hitler-Stalin Pact. A European History” (p. 40-59).

Contribuția Claudiei Weber este, fără îndoială, una dintre cele mai solide și mai bine articulate din volum, constituind un capitol de sinteză care oferă un cadru interpretativ indispensabil pentru înțelegerea Pactului Hitler-Stalin în context european. Autoarea propune o lectură a pactului ca parte integrantă a unei istorii europene a violenței politice, depășind atât dihotomiile clasice Est-Vest, cât și interpretările strict bilaterale, centrate exclusiv pe relația germano-sovietică. În acest sens, capitolul contribuie decisiv la re poziționarea pactului ca eveniment cu semnificație continentală, nu regională sau periferică.

Analiza este echilibrată, bine documentată și metodologic coerentă, articulând cu succes istoria diplomatică, istoria ideilor politice și reflecția istoriografică. Un punct forte major al textului constă în capacitatea autoarei de a integra nivelul decizional al elitelor politice cu discuțiile istoriografice privind responsabilitatea, complicitatea și normalizarea violenței statale în Europa anilor '30-'40 ai secolului al XX-lea. Prin această abordare, capitolul funcționează ca o sinteză de referință, oferind cititorului un instrument interpretativ solid pentru lectura studiilor de caz naționale incluse în volum.

Totodată, se poate observa că nivelul de analiză rămâne preponderent macroistoric. Regiunile afectate de consecințele directe ale pactului apar mai degrabă ca spații abstracte ale confruntării geopolitice, decât ca societăți concrete, cu dinamici interne și experiențe sociale distincte. Deși această opțiune este coerentă cu obiectivul sintezei europene asumate de autoare, ea limitează posibilitatea de a surprinde modul în care deciziile politice discutate la nivel înalt au fost trăite, interpretate și internalizate la nivel local.

Din perspectivă critică, capitolul ar fi beneficiat de o punte mai explicită către studiile de caz care urmează, fie prin trimiterea directă la unele dintre ele, fie prin formularea unor ipoteze comparative care să fie apoi testate în contribuțiile naționale. Chiar și în aceste condiții, textul Claudiei Weber rămâne una dintre piesele centrale ale volumului, stabilind un cadru conceptual și interpretativ fără de care ansamblul lucrării ar fi mult mai fragmentar.

Oleg Budnițki, „Wer profitierte vom Molotow-Ribbentrop-Pakt? Eine russische Perspektive” / “Who Benefited from the Molotov-Ribbentrop Pact? A Russian Perspective” (p. 60-79).

Capitolul semnat de Oleg Budnițki aduce un aport important volumului prin valorificarea istoriografiei ruse contemporane și printr-o analiză coerentă a beneficiilor strategice obținute de Uniunea Sovietică în urma Pactului Hitler-Stalin. Autorul își structurează demersul în jurul unei întrebări explicite – cine

a fost, în fapt, principalul beneficiar al pactului – și oferă un răspuns argumentat prin examinarea câștigurilor teritoriale, militare și temporale obținute de URSS în perioada 1939–1941.

Un aspect reușit al capitolului îl constituie analiza lucidă a calculului geopolitic sovietic. Budnițki demonstrează convingător că pactul a permis Uniunii Sovietice să-și extindă frontierele spre vest, să creeze o zonă tampon strategică și să câștige timp prețios pentru reorganizarea militară, într-un context european extrem de volatil. Prin această abordare, autorul contribuie la depășirea unor interpretări defensive sau justificative încă prezente în discursul public rus, insistând asupra caracterului activ și oportunist al politicii externe sovietice.

Din perspectivă critică, însă, analiza rămâne strict ancorată în logica statului și a elitelor decizionale, ceea ce limitează semnificativ orizontul interpretativ al capitolului. Dimensiunea represivă și colonială a expansiunii sovietice este tratată marginal, iar violența exercitată asupra teritoriilor și populațiilor anexate apare doar implicit, ca efect secundar al unei strategii geopolitice reușite. În această cheie, Pactul Hitler-Stalin riscă să fie prezentat mai degrabă ca o mutare strategică eficientă a URSS, decât ca un act de violență sistemică, cu consecințe profunde asupra structurilor sociale, culturale și demografice ale regiunilor ocupate.

Lipsa unei reflecții explicite asupra impactului pactului asupra populațiilor anexate – deportări, represiuni, destrămarea structurilor statale și sociale existente – reprezintă principala limită a capitolului. Această omisiune reduce capacitatea explicativă a analizei și o plasează într-un registru predominant geopolitic, insuficient conectat la dimensiunea umană a consecințelor pactului. În contextul volumului de față, care își propune să evidențieze tocmai efectele multiple ale Pactului Hitler-Stalin asupra Europei de Est, această abordare restrânsă evidențiază tensiunea dintre analiza strategică și necesitatea unei istorii sociale și coloniale a expansiunii sovietice.

POLONIA

Jerzy Kochanowski, „Der Hitler-Stalin-Pakt oder die fortdauernde Teilung Polens” / “The Hitler-Stalin Pact or the Continuing Division of Poland” (p. 90–113).

Studiul dedicat Poloniei se numără printre cele mai echilibrate și mai bine articulate contribuții din volum, atât prin structura sa clară, cât și prin capacitatea de a îmbina analiza istorică a consecințelor teritoriale ale Pactului Hitler-Stalin cu reflecția asupra impactului său memorial de lungă durată. Kochanowski propune o interpretare a pactului ca proces de „divizare continuă”, subliniind faptul că efectele acestuia nu se epuizează în anul 1939, ci persistă în configurațiile politice, simbolice și discursive ale Poloniei postbelice și postcomuniste.

Un element deosebit de reușit al capitolului îl constituie modul în care autorul integrează istoria pactului în discursul public polonez de după 1945, evidențiind transformările narrative și strategiile de interpretare impuse de regimul comunist, dar și reconfigurările survenite după 1989. Kochanowski arată convingător că

memoria Pactului Hitler-Stalin a devenit un reper central al identității istorice poloneze, fiind asociată nu doar cu pierderea suveranității, ci și cu experiența dublului totalitarism. Analiza sa este susținută de o bună cunoaștere a contextului istoriografic și de o lectură atentă a surselor memoriale și politice.

Totodată, capitolul se distinge prin echilibrul dintre narațiunea istorică și analiza memoriei, evitând atât simplificările excesive, cât și tonul exclusiv polemic. Interpretarea pactului ca factor structurant al memoriei naționale poloneze este convingătoare și bine argumentată, oferind un exemplu relevant pentru modul în care un eveniment geopolitic poate deveni un simbol central al traumei colective.

Din perspectivă critică, însă, capitolul rămâne preponderent ancorat în paradigma traumei naționale, ceea ce limitează deschiderea analitică spre alte dimensiuni ale memoriei pactului. Interacțiunea dintre memorie, societate și politicile educaționale este doar sugerată, nu explorată sistematic. O analiză mai detaliată a modului în care Pactul Hitler-Stalin este reflectat în manualele școlare, în curricula educațională sau în practicile comemorative instituționale ar fi permis o mai bună înțelegere a mecanismelor prin care memoria traumei este transmisă și reinterpretată între generații.

De asemenea, dimensiunea comparativă rămâne limitată. Deși cazul polonez este tratat cu rigoare, capitolul ar fi câștigat dintr-o raportare mai explicită la alte experiențe est-europene incluse în volum, în special cele ale statelor baltice, unde memoria pactului joacă un rol similar, dar se exprimă prin cadre instituționale și discursive diferite. Chiar și cu aceste limite, contribuția lui Kochanowski rămâne una dintre piesele centrale ale volumului, oferind o analiză solidă a modului în care Pactul Hitler-Stalin continuă să structureze memoria istorică și identitatea politică a Poloniei.

N.N., *Die Folgen des Hitler-Stalin-Pakts für Belarus. Politik, Repression und Erinnerung / The Consequences of the Hitler-Stalin Pact for Belarus. Politics, Repression and Remembrance* (p. 114–133)

Capitolul consacrat Belarusului abordează consecințele Pactului Hitler-Stalin dintr-o perspectivă care combină analiza politică a anexărilor teritoriale cu examinarea mecanismelor represive sovietice și a evoluției memoriei istorice în perioada post-sovietică. Autorul își propune să evidențieze specificul belarus al experienței pactului, insistând asupra faptului că integrarea teritoriilor vest-belarusiene în Uniunea Sovietică a fost însoțită de un proces rapid și violent de sovietizare, marcat de represiuni politice, deportări și distrugerea structurilor sociale și culturale existente.

Un aspect reușit al capitolului este accentul pus pe continuitatea represiunii ca element central al experienței belaruse. Autorul arată că Pactul Hitler-Stalin nu a reprezentat doar un moment de reconfigurare geopolitică, ci începutul unei etape de violență sistemică exercitată de statul sovietic asupra populației locale. Analiza politicilor de represiune, inclusiv a epurărilor și deportărilor, este bine integrată în contextul mai larg al practicilor staliniste, contribuind la o înțelegere mai nuanțată

a modului în care pactul a funcționat ca instrument de consolidare a controlului imperial sovietic în Belarus.

De asemenea, capitolul oferă observații pertinente privind ambiguitatea memoriei istorice în Belarus. Autorul subliniază faptul că, spre deosebire de alte state din Europa Centrală și de Est, memoria Pactului Hitler-Stalin și a represiunilor asociate acestuia nu a fost integrată într-o narațiune națională coerentă de condamnare a totalitarismului. Dimpotrivă, discursul oficial belarus a perpetuat o interpretare selectivă a trecutului, în care accentul cade pe victoria sovietică în „Marele Război pentru Apărarea Patriei”, în timp ce dimensiunea ocupației, anexării și represiunii este marginalizată sau instrumentalizată politic. Această analiză oferă un contrapunct important față de cazurile polonez și baltic, unde politicile memoriei (*Erinnerungspolitik*) au evoluat în direcția unei condamnări explicite a pactului.

Din perspectivă critică, capitolul prezintă și unele limite. În primul rând, analiza rămâne puternic centrată pe nivelul politic și instituțional, acordând un spațiu relativ redus experiențelor sociale concrete ale populației belaruse. Deși represiunea este descrisă ca fenomen structural, vocile individuale, strategiile de adaptare sau rezistență ale comunităților locale sunt rareori explorate, ceea ce reduce impactul analizei asupra dimensiunii umane a consecințelor pactului.

În al doilea rând, reflecția asupra memoriei istorice ar fi putut fi aprofundată printr-o examinare mai sistematică a mecanismelor educaționale și culturale – manuale școlare, muzee, ritualuri comemorative – prin care narațiunea oficială este transmisă și consolidată. În forma actuală, memoria este tratată mai degrabă ca produs al discursului politic decât ca proces social complex, negociat la nivelul societății.

Nu în ultimul rând, capitolul ar fi beneficiat de o integrare comparativă mai explicită în arhitectura volumului. Deși cazul belarus este prezentat ca unul specific, diferențele și asemănările față de alte spații est-europene afectate de Pactul Hitler-Stalin sunt doar implicit sugerate, nu analizate sistematic. O raportare mai clară la studiile despre Polonia sau statele baltice ar fi consolidat dimensiunea comparativă a contribuției.

În ansamblu, capitolul despre Belarus aduce o contribuție necesară și relevantă la volumul de față, evidențiind un caz adesea marginalizat în discuțiile despre Pactul Hitler-Stalin. Prin accentul pus pe represiune și pe ambiguitatea memoriei oficiale, studiul completează tabloul regional al consecințelor pactului, chiar dacă rămâne, în anumite privințe, limitat de focalizarea predominant politico-instituțională și de insuficienta explorare a dimensiunii sociale și culturale a memoriei.

Nataliia Nechaieva-Yuriichuk, „Der Molotow-Ribbentrop-Pakt im Spiegel aktueller Herausforderungen und Bedrohungen” / „The Molotov-Ribbentrop Pact through the Prism of Contemporary Challenges and Threats. The Case of Ukraine” (p. 134–151).

Capitolul semnat de Nataliia Nechaieva-Yuriichuk propune o lectură explicit contemporanizantă a Pactului Hitler-Stalin, analizând semnificația și moștenirea

acestui prin prisma provocărilor și amenințărilor cu care se confruntă Ucraina în prezent. Spre deosebire de alte contribuții din volum, care păstrează o distanță analitică față de actualitate, acest studiu își asumă deschis o poziționare normativă și politică, tratând pactul ca precedent istoric relevant pentru înțelegerea agresiunii ruse contemporane și a vulnerabilităților ordinii de securitate europene.

Un element reușit al capitolului constă în conectarea explicită a istoriei pactului cu realitățile geopolitice actuale, în special cu anexarea Crimeii și cu războiul declanșat împotriva Ucrainei. Autoarea argumentează că Pactul Hitler-Stalin a instituit un model de comportament imperial, bazat pe împărțirea sferelor de influență, negarea suveranității statelor mai mici și instrumentalizarea istoriei în scopuri de legitimare politică. În această cheie, pactul nu este tratat ca un eveniment închis al trecutului, ci ca reper simbolic și strategic în cultura politică a Federației Ruse.

Capitolul se distinge, de asemenea, prin accentul pus pe dimensiunea securitară a memoriei istorice. Nechaieva-Yuriichuk evidențiază modul în care interpretările concurente ale Pactului Hitler-Stalin influențează percepțiile asupra ordinii internaționale, asupra dreptului internațional și asupra legitimității frontierelor. În contextul ucrainean, memoria pactului este prezentată ca parte a unui conflict mai larg al narațiunilor istorice, în care istoria devine un instrument de război informațional și simbolic. Această abordare conferă capitolului o actualitate evidentă și îl conectează direct la dezbaterile despre memory wars și securitate epistemică.

Din punct de vedere critic, însă, această orientare pronunțat contemporană generează și principalele limite ale contribuției. Analiza istorică propriu-zisă a consecințelor Pactului Hitler-Stalin pentru teritoriile ucrainene rămâne relativ succintă și selectivă, fiind subordonată demersului interpretativ axat pe prezent. Procesele istorice din perioada 1939–1941 - anexări, represii, transformări instituționale - sunt evocate mai degrabă ca fundal decât analizate sistematic. În comparație cu capitolele dedicate Poloniei sau Belarusului, dimensiunea empirică a studiului este mai puțin dezvoltată.

De asemenea, capitolul tinde să opereze cu o continuitate directă între pactul din 1939 și politica externă a Federației Ruse contemporane, continuitate care, deși argumentabilă la nivel simbolic și discursiv, ar fi necesitat o problematizare mai nuanțată din punct de vedere istoric. Lipsa unei discuții explicite asupra discontinuităților, schimbărilor de context și transformărilor actorilor politici riscă să simplifice complexitatea relației dintre trecut și prezent.

O altă limită ține de integrarea redusă a dimensiunii sociale și culturale a memoriei pactului în Ucraina. Deși autoarea discută impactul narațiunilor istorice la nivel politic și strategic, modul în care memoria Pactului Hitler-Stalin este percepută, transmisă și negociată în societatea ucraineană - prin educație, media sau practici comemorative - rămâne insuficient explorat. O asemenea analiză ar fi consolidat legătura dintre istoria pactului și reziliența societală în fața amenințărilor contemporane.

În ansamblu, contribuția Nataliei Nechaieva-Yuriichuk aduce un unghi de lectură distinct și necesar în cadrul volumului, demonstrând relevanța Pactului Hitler-Stalin pentru înțelegerea conflictelor geopolitice actuale din Europa de Est. Capitolul este deosebit de valoros prin capacitatea sa de a lega istoria de problematica securității contemporane, chiar dacă această opțiune metodologică se realizează, uneori, în detrimentul unei analize istorice aprofundate. În arhitectura volumului, studiul funcționează mai puțin ca un studiu de caz clasic și mai degrabă ca un eseu de interpretare politică a trecutului, completând perspectivele istorice printr-o lectură orientată spre prezent și viitor.

FINLANDA

Ville Kivimäki, „Finnland und der Hitler-Stalin-Pakt von 1939. Der Fall eines Äsberlebenden” / „Finland and the Hitler-Stalin Pact of 1939. The Survivor Case” (p. 152–175).

Capitolul dedicat Finlandei oferă un studiu de caz esențial pentru arhitectura volumului, prin caracterul său explicit „excepțional”, funcționând ca un contrapunct analitic față de experiențele de ocupație totală și de pierdere a suveranității analizate în celelalte contribuții. Ville Kivimäki examinează Pactul Hitler-Stalin din perspectiva unui stat mic aflat sub presiune directă sovietică, dar care, în pofida contextului geopolitic extrem de ostil, a reușit să-și păstreze existența statală și o marjă semnificativă de autonomie politică.

Un aspect reușit al capitolului constă în analiza atentă a strategiilor de supraviețuire politică și militară adoptate de Finlanda în urma pactului, în special în contextul Războiului de Iarnă și al negocierilor ulterioare cu Uniunea Sovietică. Autorul arată convingător că statutul de „supraviețuitor” nu a fost rezultatul unei conjuncturi favorabile, ci al unui cumul de factori: capacitatea de mobilizare a societății, coeziunea politică internă, exploatarea limitelor puterii sovietice și adaptarea pragmatică la realitățile internaționale. În acest sens, capitolul contribuie la nuanțarea percepției asupra relației dintre Pactul Hitler-Stalin și destinul statelor mici din Europa de Nord și de Est.

De asemenea, studiul oferă observații pertinente privind memoria pactului în Finlanda, sugerând că experiența supraviețuirii statale a influențat modul în care evenimentele din 1939–1940 au fost integrate în narațiunea națională. Pactul și consecințele sale sunt prezentate nu exclusiv ca traumă fondatoare, ci și ca moment de testare a capacității de rezistență a statului și societății finlandeze. Această perspectivă diferențiază cazul finlandez de cele analizate în capitolele dedicate Poloniei, Belarusului sau statelor baltice.

Din perspectivă critică, principala limită a capitolului constă în tendința de naturalizare a excepționalismului finlandez. Deși autorul descrie cu finețe mecanismele supraviețuirii statale, analiza problematizează insuficient caracterul contingent și istoric specific al acestui rezultat. Supraviețuirea Finlandei riscă astfel să fie percepută ca un model implicit, mai degrabă decât ca un caz singular, determinat de un context geopolitic și strategic dificil de replicat.

În acest sens, capitolul ar fi câștigat considerabil dintr-o problematizare comparativă mai riguroasă, raportând explicit cazul finlandez la alte state mici aflate sub presiune sovietică – de pildă statele baltice sau România – pentru a evidenția nu doar diferențele de rezultat, ci și constrângerile structurale care au limitat opțiunile acestora. O asemenea comparație ar fi permis o mai bună integrare a capitolului în logica generală a volumului și ar fi consolidat dimensiunea comparativă a analizei.

În ansamblu, contribuția lui Ville Kivimäki aduce o perspectivă necesară și stimulativă asupra Pactului Hitler-Stalin, demonstrând că acesta nu a produs efecte uniforme în Europa de Est. Prin analiza cazului finlandez, capitolul subliniază importanța factorilor interni și a contextului regional în modelarea consecințelor pactului, chiar dacă rămâne, în anumite privințe, prizonierul unei lecturi prea puțin problematizate a excepționalismului național.

ESTONIA, LETONIA, LITUANIA

Kristo Nurmis, Niemand hört uns. Der lange Schatten des Molotow-Ribbentrop-Pakts in Estland” / „No One Can Hear Us. The Long Shadow of the Molotov-Ribbentrop Pact in Estonia” (p. 176–191).

Contribuția lui Kristo Nurmis se concentrează asupra modului în care Pactul Hitler-Stalin a fost perceput și internalizat în cazul Estoniei, punând accent pe experiența marginalizării memoriei estoniene atât în cadrul Uniunii Sovietice, cât și în primele decenii postbelice. Titlul sugestiv – „Nimeni nu ne aude” – sintetizează teza centrală a capitolului: pactul a reprezentat nu doar începutul pierderii suveranității, ci și al unei invizibilizări sistematice a experienței estoniene în narațiunile dominante ale celui de-Al Doilea Război Mondial.

Un aspect deosebit de reușit al capitolului constă în analiza relației dintre tăcere impusă, memorie latentă și reactivare politică a trecutului după 1989. Nurmis arată convingător că memoria Pactului Hitler-Stalin a funcționat mult timp ca un element subteran al identității istorice estoniene, reapărând în mod decisiv în contextul mișcărilor pentru independență și al integrării euro-atlantice. Capitolul se remarcă prin articularea atentă a politicilor memoriei cu dimensiunea securitară și geopolitică a apartenenței europene.

Din perspectivă critică, analiza rămâne însă puternic concentrată pe dimensiunea politică și discursivă a memoriei, acordând un spațiu limitat experiențelor sociale cotidiene și diferențelor interne din societatea estoniană. Comunitățile rusofone, de exemplu, apar mai degrabă ca fundal decât ca actori ai negocierii memoriei, ceea ce reduce complexitatea socială a cazului estonian.

Vita Zelče, Vom Schweigen zur Solidarität. Das Erbe des Molotow-Ribbentrop-Pakts und Lettlands Weg zur Unabhängigkeit” / „From Silence to Solidarity. The Legacy of the Molotov-Ribbentrop Pact and Latvia's Path to Independence”, (p. 192–211).

Capitolul Vitei Zelče propune o analiză dinamică a modului în care memoria Pactului Hitler-Stalin a evoluat în Letonia de la tăcere impusă la solidaritate

politică și civică, jucând un rol central în mobilizarea societății pentru recâștigarea independenței. Autoarea urmărește atent transformarea pactului dintr-un subiect tabu într-un instrument de legitimare a revendicărilor naționale și democratice.

Un punct forte al contribuției îl constituie accentul pus pe rolul actorilor societății civile, al intelectualilor și al mișcărilor civice în reactivarea memoriei pactului. Zelce demonstrează că, în cazul leton, memoria nu a fost doar un produs al politicii de stat, ci rezultatul unei dinamici sociale complexe, în care solidaritatea a fost construită treptat în jurul unei interpretări comune a trecutului.

Critic, se poate observa că analiza rămâne concentrată aproape exclusiv asupra memoriei pactului ca factor de mobilizare pozitivă, fără a explora suficient tensiunile și conflictele interne generate de acest proces. Divergențele dintre grupurile etnice și sociale sau ambivalențele față de moștenirea sovietică sunt menționate doar marginal, deși ar fi putut oferi o perspectivă mai nuanțată asupra limitelor solidarității invocate.

Gintarė Malinauskaitė, *Eine gestohlene Heimat. Der Molotow-Ribbentrop-Pakt, seine historischen Folgen und Erinnerung in Litauen / „A Stolen Homeland. The Molotov-Ribbentrop Pact, Its Historical Consequences, and Memory in Lithuania”* (p. 212–227).

Contribuția Gintarei Malinauskaitė se remarcă prin accentul pus pe dimensiunea pierderii teritoriale și simbolice, sintetizată în metafora unei „patrii furate”. Autoarea analizează consecințele Pactului Hitler-Stalin în Lituania atât din perspectiva ocupației și represiunii sovietice, cât și din cea a reconstrucției memoriei istorice după 1991.

Un element deosebit de reușit este integrarea dimensiunii emoționale și simbolice a memoriei pactului, care diferențiază cazul lituanian de cele estonian și leton. Capitolul evidențiază modul în care trauma pierderii statalității și a continuității istorice a fost transformată într-un pilon al identității naționale post-sovietice și al orientării pro-europene a statului lituanian.

Din perspectivă critică, capitolul riscă, asemenea celorlalte contribuții baltice, să trateze Pactul Hitler-Stalin aproape exclusiv ca sursă originară a traumei, fără a analiza suficient strategiile de adaptare, negociere sau acomodare ale societății lituaniene în perioada sovietică. Accentul predominant memorial poate reduce vizibilitatea proceselor sociale și economice care au modelat experiența cotidiană a ocupației.

Privite împreună, contribuțiile dedicate Estoniei, Letoniei și Lituaniei sunt printre cele mai coerente și bine integrate din volum, demonstrând capacitatea autorilor de a combina istoria politică, ocupația sovietică și politicile memoriei (*Erinnerungspolitik*) post-1991. Un punct forte comun îl constituie analiza rolului memoriei Pactului Hitler-Stalin în integrarea europeană și euro-atlantică a statelor baltice, pactul fiind prezentat ca reper negativ fondator al orientării geopolitice occidentale.

Din punct de vedere critic, se poate observa însă o tendință de uniformizare interpretativă. Diferențele interne dintre cele trei societăți – structura etnică,

experiențele regionale, strategiile de supraviețuire socială – sunt mai puțin explorate, iar pactul apare aproape exclusiv ca sursă a traumei, fără o analiză mai nuanțată a strategiilor sociale de adaptare, negociere sau ambivalență. O abordare comparativă mai explicită între cele trei cazuri ar fi permis evidențierea mai clară a specificului fiecărei experiențe baltice.

ROMÂNIA

Ottmar Trașcă, „Der Hitler-Stalin-Pakt und seine Folgen für Rumänien. August 1939–Juni 1940” / “The Hitler-Stalin Pact and Its Consequences for Romania” (p. 228–247).

Capitolul consacrat României se distinge prin rigoarea documentară și prin precizia reconstrucției istorice, oferind una dintre cele mai solide analize factuale din volum asupra contextului diplomatic și militar generat de Pactul Hitler-Stalin. Ottmar Trașcă adoptă o abordare clasică de istorie politică și diplomatică, urmărind cu atenție succesiunea evenimentelor dintre august 1939 și iunie 1940 și plasând pierderile teritoriale ale României într-un cadru internațional bine articulat.

Un punct forte major al contribuției îl constituie utilizarea extensivă a surselor diplomatice și militare, care permite o reconstituire detaliată a poziționărilor și reacțiilor actorilor implicați. Autorul evidențiază cu claritate vulnerabilitatea strategică a României în fața presiunilor simultane exercitate de marile puteri și arată convingător modul în care Pactul Hitler-Stalin a creat condițiile favorabile pentru ultimatumul sovietic din iunie 1940. Din această perspectivă, capitolul oferă un cadru factual indispensabil pentru înțelegerea pierderii Basarabiei și a nordului Bucovinei.

În același timp, opțiunea metodologică pentru o analiză strict diplomatică și militară constituie și principala limită a capitolului. Textul rămâne preponderent descriptiv, concentrându-se asupra deciziilor politice și a evoluțiilor strategice imediate, cu un accent redus pe consecințele de lungă durată ale pactului asupra societății românești. Dimensiunea socială, experiențele populațiilor afectate și transformările structurale generate de pierderile teritoriale sunt doar marginal atinse.

De asemenea, capitolul tratează într-o manieră limitată dimensiunea memorială a Pactului Hitler-Stalin și a pierderilor teritoriale suferite de România. În comparație cu contribuțiile dedicate Poloniei, statelor baltice sau Republicii Moldova, unde memoria pactului este analizată ca element constitutiv al identității politice postbelice și postcomuniste, studiul lui Trașcă se oprește în mare măsură la momentul istoric propriu-zis. Această opțiune reduce posibilitatea unui dialog mai amplu cu celelalte capitole ale volumului, care explorează consecințele pactului din perspectiva politicilor memoriei și a reconstrucției identitare.

Din perspectivă critică, capitolul ar fi câștigat substanțial dacă ar fi extins analiza către modul în care pierderile teritoriale din 1940 au fost integrate în memoria publică și în discursul istoric românesc după 1945 și după 1989. O

asemenea abordare ar fi permis o conectare mai strânsă cu problematica centrală a volumului și ar fi evidențiat relevanța de durată a Pactului Hitler-Stalin pentru societatea românească contemporană.

În ansamblu, contribuția lui Ottmar Trașcă reprezintă un studiu solid și necesar din punct de vedere factual, oferind o bază istorică riguroasă pentru înțelegerea consecințelor imediate ale Pactului Hitler-Stalin asupra României. Totodată, limitele sale analitice scot în evidență tensiunea dintre istoria politică clasică și abordările orientate spre memorie și impact social, care domină restul volumului și care definesc, în ultimă instanță, miza comparativă a lucrării.

Octavian Țicu, „Der Hitler-Stalin-Pakt und die Republik Moldau. Überlegungen nach drei Jahrzehnten der Unabhängigkeit” / “The Hitler-Stalin Pact and the Republic of Moldova. Reflections after Three Decades of Independence” (p. 248–272).

Capitolul dedicat Republicii Moldova se numără printre cele mai analitice și mai dense contribuții ale volumului, distingându-se prin capacitatea de a integra Pactul Hitler-Stalin într-o narațiune explicativă de lungă durată privind geneza statalității moldovenești și dinamica disputelor identitare post-sovietice. Octavian Țicu tratează pactul nu doar ca eveniment geopolitic, ci ca moment fondator al unei construcții statale artificiale, ale cărei consecințe continuă să modeleze viața politică și simbolică a Republicii Moldova la mai bine de trei decenii de la proclamarea independenței.

Un punct forte major al capitolului constă în analiza modului în care Pactul Hitler-Stalin a creat premisele instituționale și juridice ale RSS Moldovenești, oferind cadrul necesar pentru o politică sistematică de inginerie identitară. Autorul demonstrează convingător că statalitatea sovietică moldovenească a fost concepută ca o entitate lipsită de suveranitate reală, dar dotată cu aparențele formale ale unui stat, ceea ce explică numeroasele ambiguități ale statului moldovean post-1991. Această lectură conferă capitolului o valoare explicativă deosebită, depășind abordările strict descriptive sau comemorative ale pactului.

De asemenea, contribuția se remarcă prin analiza riguroasă a rolului Pactului Hitler-Stalin în procesul de renaștere națională și de afirmare a independenței Republicii Moldova. Țicu arată că, începând cu a doua jumătate a anilor '80, pactul a devenit un element central al discursului public și politic, fiind utilizat ca argument istoric și juridic în contestarea legitimității dominației sovietice. Integrarea episodului conferinței internaționale de la Chișinău din iunie 1991 și a declarației privind nulitatea pactului evidențiază rolul memoriei istorice în construcția unui proiect politic de emancipare națională.

Capitolul oferă, totodată, o lectură coerentă a politicilor memoriei din Republica Moldova post-independentă, subliniind caracterul lor oscilant și conflictual. Autorul explică modul în care condamnarea Pactului Hitler-Stalin și a regimului sovietic a fost adesea subminată de schimbările politice interne și de persistența unor elite care își extrag legitimitatea din moștenirea sovietică. În acest sens, contribuția lui Țicu dialoghează eficient cu capitolele dedicate Belarusului și

Ucrainei, oferind o perspectivă asupra dificultăților asumării trecutului totalitar într-un context geopolitic instabil.

Din perspectivă critică, principala limită a capitolului constă în accentul dominant pus pe dimensiunea politică și juridică a consecințelor Pactului Hitler-Stalin. Deși această opțiune este justificată de obiectivele autorului, analiza acordă un spațiu relativ redus dimensiunii sociale și experienței cotidiene a populației din teritoriile afectate. Deportările, adaptările sociale, strategiile de supraviețuire sau ambivalențele memoriei la nivel local sunt evocate mai degrabă ca fundal, fără a fi explorate sistematic.

De asemenea, o integrare mai consistentă a educației istorice – manuale școlare, curricula, discursuri publice – ar fi completat util analiza politicilor memoriei, permițând o mai bună înțelegere a modului în care interpretările pactului sunt transmise și contestate între generații. O astfel de extensie ar fi consolidat legătura dintre istoria pactului și provocările actuale ale construcției identitare în Republica Moldova.

În ansamblu, contribuția lui Octavian Țicu reprezintă una dintre piesele centrale ale volumului, oferind un studiu de caz care ilustrează exemplar consecințele de lungă durată ale Pactului Hitler-Stalin asupra unui stat post-sovietic fragil. Prin rigoare analitică și relevanță contemporană, capitolul demonstrează că pactul nu aparține exclusiv trecutului, ci continuă să influențeze structurile politice, dezbaterile identitare și opțiunile geopolitice ale Republicii Moldova.

CONCLUZII

Volumul *Die Folgen des Hitler-Stalin-Pakts. Perspektiven aus Ostmitteleuropa* oferă o panoramă comparativă solidă și bine articulată asupra consecințelor Pactului Hitler-Stalin în Europa Centrală și de Est, reușind să depășească cadrele interpretative strict diplomatice sau bilaterale care au dominat mult timp istoriografia occidentală. Prin diversitatea studiilor de caz și prin accentul constant pus pe problematica memoriei, lucrarea demonstrează că pactul din august 1939 nu reprezintă doar un episod al preistoriei celui de-al Doilea Război Mondial, ci un moment fondator al ordinii politice, teritoriale și simbolice est-europene din secolul XX.

Unul dintre punctele forte ale volumului constă în pluralitatea perspectivelor naționale, care permite evidențierea atât a unor trăsături comune ale experienței pactului – pierderea suveranității, violența ocupației, represiunea și deformarea memoriei istorice –, cât și a diferențelor semnificative dintre statele afectate. Studiile dedicate Poloniei, statelor baltice, Finlandei, României, Belarusului, Ucrainei și Republicii Moldova ilustrează faptul că Pactul Hitler-Stalin a generat consecințe profund inegale, în funcție de contextul geopolitic, de structura societăților locale și de capacitatea statelor de a-și negocia sau apăra suveranitatea. În acest sens, volumul evită o lectură uniformizantă a Europei de Est și oferă un cadru comparativ nuanțat.

Un alt merit major al lucrării este integrarea consistentă a problematicii memoriei în analiza consecințelor pactului. Mai multe contribuții demonstrează

convingător că memoria Pactului Hitler-Stalin nu este un simplu exercițiu retrospectiv, ci un câmp activ de confruntare politică, identitară și geopolitică. De la politicile memoriei (*Erinnerungspolitik*) din statele baltice, la ambiguitățile discursului oficial belarus, de la instrumentalizarea trecutului în contextul războiului din Ucraina, până la disputele identitare din Republica Moldova, volumul arată că pactul continuă să influențeze prezentul și să structureze opțiuni politice fundamentale.

În același timp, analiza comparativă a capitolelor evidențiază și limitele structurale ale volumului. Un dezechilibru relativ constant între analiza politică și cea socială este vizibil în majoritatea contribuțiilor. Deși pactul este examinat riguros ca eveniment geopolitic și ca reper al memoriei oficiale, experiențele cotidiene ale populațiilor afectate – strategiile de adaptare, ambivalențele memoriei, formele de acomodare sau rezistență socială – rămân adesea în plan secundar. Această predominanță a nivelului politico-instituțional limitează, în anumite cazuri, capacitatea explicativă a analizelor privind impactul profund și de durată al pactului asupra structurilor sociale.

Din această perspectivă, pentru o eventuală ediție viitoare sau pentru dezvoltări ulterioare ale cercetării, ar fi recomandabilă:

- includerea explicită a educației istorice și a manualelor școlare ca spațiu central de transmitere și contestare a memoriei Pactului Hitler-Stalin;
- extinderea reflecției asupra Europei de Sud-Est, pentru a integra mai sistematic experiențele din afara nucleului central-est european;
- integrarea mai consistentă a istoriei sociale, prin utilizarea surselor de tip ego-document, a istoriei orale și a analizelor microistorice, care ar permite o înțelegere mai profundă a modului în care pactul a fost trăit și interiorizat la nivelul societăților.

În ansamblu, volumul se înscrie solid în tendințele istoriografice actuale care vizează reconfigurarea istoriei Europei secolului XX dintr-o perspectivă est-europeană și comparativă. Prin dialogul interdisciplinar dintre istorie politică, studii ale memoriei și analize geopolitice, lucrarea contribuie la o înțelegere mai nuanțată a relației dintre violența politică, identitate și memorie. Culegerea de studii nu oferă doar o reinterpretare a trecutului, ci și un cadru critic indispensabil pentru reflecția asupra prezentului și asupra fragilității ordinii europene contemporane.

Sergiu MUSTEAȚĂ

Mulțumiri

Această recenzie a fost realizată în cadrul proiectului de cercetare „Abordarea problemelor controversate ale trecutului și prezentului la disciplinele școlare Educație pentru societate și Istoria Românilor și Universală”, codul 040119, finanțat de către Ministerul Educației și Cercetării al Republicii Moldova.